

ПРИЗАБУТИЙ ЕТНОГРАФ З ЧЕРНІГІВЩИНИ

П. Я. ЛИТВИНОВА-БАРТОШ

До скарбниці української етнографії II половини XIX століття вагомий внесок було зроблено Пелагеєю Яківною Литвиною-Бартош.

«В глуху та важку пору, коли їй довелося жити та працювати, — писав уродженець с. Есмані колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії, один із фундаторів української Академії наук М. П. Василенко (1877—1935), — діяльність її як етнографа та публіциста не зминула без сліду для науки та суспільства».¹

Так, «не зминула». Та, на жаль, призабулася. Окрім деяких поодиноких газетних чи то журнальних статей, щось не зустрічається ґрунтовних, виважених праць про її життя та діяльність.² Чи не єдиним джерелом зібраних докупи відомостей про П. Я. Литвинову-Бартош залишається «Етнографічний вісник» (кн. 7, К., 1928), виданий, як бачимо, майже 70 літ тому за редакцією Андрія Лободи та Віктора Петрова. Мав намір написати про неї спогади О. Н. Малинка (1871—1942), вихованець історико-філологічного інституту князя Безбородька у Ніжині, невтомний дослідник побуту та народної творчості на Чернігівщині. Та щось завадило цьому.

«Вона (П. Я. Литвинова-Бартош — В. Т.) народилася, жила й працювала на Глухівщині. Їй присвятила мало не всі свої праці», — наголошувала на сторінках згаданого «Етнографічного вісника» ївга Спаська.

Пелагея Бартош (Литвинова — це вже за чоловіком) побачила світ 1833 року на хуторі Терепені поблизу села Землянка. В тім краю, який згодом описала так: «Село Землянка лежить у західній частині Глухівського повіту/ в давній Сіверській землі, в басейні лівих допливів ріки Десни, 20 верств від м. Глухова по дорозі на Новгород-Сіверський, 15 верств від містечка Вороніжа, і 20 верств від Шостенської фабрики пороку. Місця ці здавна були покриті дрімучими лісами, що сполучалися на півночі з лісами Брянськими... С/ело/ Землянка оточено купою великих і малих хуторів у лісах».³ Походила вона по материнській лінії з старовинного, добре знаного в історії української культури роду Туманських. Її дід Федір Йосипович (1757—1810) активно збирав і описував матеріали з минувшини рідного краю, що, безперечно, мало вплив і на рід занять його онуки. Зокрема, в так званій анкеті-програмі Туманського для опису України знаходимо відомості про весільну обрядовість (традиції сватання в цьому регіоні, дійові особи весільних обрядів тощо). Це саме Ф. Й. Туманський в 1778—1779 роках виконав «Топографічний опис Гетьманщини», а в часописі «Российский магазин», який видавав в 1792—1794 роках, вмістив багато документів з історії України (зокрема, «Літопис Грабянки»). Це саме ним 1781-го року була заснована у Глухові книжкова крамниця — єдина на той час крамниця на Лівобережній Україні. За його думкою і намаганнями вона мала покласти початок створенню українського просвітницького центру, а далі — відкрити шлях до заснування філії Російської академії наук у Глухові.

До вступу Пелагеї до Московського Єлизаветинського інституту її батьки (Єлизавета Федорівна, народжена Туманська, та Яків Якович Бартош — «людина чесна, добра, щедра») віддали доньку на навчання до пансіону Г. К. Серебрякової при Шосткинському пороховому заводі. Тут дівчина отримала більш-менш порядну освіту та виховання, а окрім цього, ще вивчилася гри на фортеп'яно у зрусілого чеха Пішнека, капельмейстера військової музики. По закінченні Єлизаветинського інституту вона обрала працю народної вчительки та захопилася вивченням народного життя.

Так, П. Я. Литвинова-Бартош дійсно присвятила Глухівщині мало не всі свої дослідження. Вже сама назва її найбільшої етнографічної праці — «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині» — говорить про це. Цікава історія видання цього дослідження. До того ж вона (з огляду на мізерність даних про Литвинову-Бартош в довідниках та енциклопедіях) допомагає розкрити коло творчих стосунків нашої землячки з культурно-освітніми діячами України.

Відтворити історію публікації «Весільних обрядів...» авторів цієї статті допомогли листи П. Я. Литвиної-Бартош, розшукані у відділі рукописів ЦНБ імені В. І. Вернадського НАН України.

З її листа від 16 червня 1896 року з Глухова довідуємося, що в листопаді 1895 року рукопис праці Литвиної-Бартош взяв для передачі Б. Д. Грінченку М. О. Голосов. Цілоком ясно, чому дослідниця вийшла саме на Грінченка. Борис Дмитрович мешкав тоді у Чернігові, займаючи посаду діловода оціночної комісії губернського земства. І був повністю у полоні, захваті від етнографічних пошуків та досліджень. Саме у 1895—1899 роках він видав 3 томи «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях». Отримавши працю від Литвиної-Бартош, Грінченко запланував вмістити її з «Земськом збірнику». І до того ж не повністю, а лише деякі пісні з неї. Ще й зовсім випустити примітки до дослідження, якими Пелагея Яківна надто дорожила. Це не задовольнило її. Вона мріяла випустити в світ

«Весільні обряди...» окремим виданням «прямо на користь чернігівських дитячих при-тулків». З цього її наміру бачимо, що істинний педагог за будь-яких обставин залишається педагогом.

Йшов час. Домовленості з письменником не було досягнуто. Тоді Литвинова-Бартош листом від 25 жовтня 1896 року попросила Грінченка «передати зошит повністю Ол. Ол. Русову або переспати до Глухова». Так і було зроблено. Бо на збереженому часом листі Литвинової-Бартош ми знаходимо примітку: «для пересилки матеріалу назад одержав О. Русов».

Та чи дійшов той зошит назад до Глухова? А, можливо, Русов з дозволу Пелагеї Яківни переслав м працю до Львова? Там вона без будь-яких скорочень була видрукувана 1900 року в третьому томі «Матеріалів до українсько-руської етнології» (сторінки 70—173). То було видання етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка, яке вийшло за редакцією відомого українського етнографа, археолога, антрополога і фольклориста Ф. К. Вовка. Згадаємо, що О. О. Русов був в тісних, дружніх стосунках з останнім. Приміром, 1875 року він з дружиною Софією Федорівною за дорученням київської «Старої громади» виїздив до Праги з метою видруку підготовленого ним разом з Ф. Вовком «Кобзаря» (т. 1—2, 1876) Т. Г. Шевченка. Чи Литвинова-Бартош сама зв'язалася з Федором Кіндратовичем? Адже 28 лютого 1897 року вона писала йому, певно, відповідаючи на його запитання: «...я дійсно змалку близько стою до народу, як може ніхто з інших етнографів». Безумовно, Ф. К. Вовк не міг не звернути пильну увагу на етнографічні записи нашої землячки. Бо саме цей напрямок діяльності в царині етнографії його особливо приваблював. Досить сказати, що до того, 1900-го року, з-під його пера вийшли такі праці «Весільні обряди в слое янських народів» {1890—1894}, «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» (1891 — 1892).

«Я дійсно змалку близько стою до народу». Так, Литвинова-Бартош постійно спілкувалася із селянами. Вірніше сказати — перебувала в самій гушніні їх життя і працювала задля них. Докази цьому — в слогах про неї. Фольклорист і етнограф Олександр Малинка, який з 1898. року вчителював у Глухові, так описав її духовну близькість до народу, відкриття нею для себе і донесення до читачів—шанувальників народного мистецтва чарівного світу народного одягу, візерунків: «Зустріне на вулиці чи на базарі у Глухові дівку в гарно вишиваній сорочці або в ікрасивій плахті, спинить її: почекай на хвилинку, розгляне візерунок, змалює і йде далі».4 її творчий доробок з цього питання помітний. Це праці «Русские народные узоры» (К., 1872), «Сборник народных русских узоров» (К., 1879), «Южно-русский народный орнамент» (К., 1878). У першому випуску останньої праці, яка являла собою альбом вишивок, тканин і писанок, зокрема, на двох таблицях було зображено в кольорах 24 писанки з Глухівського повіту. І другий випуск альбому Литвинової-Бартош «Южно-русский народный орнамент» (Харків, 1902) містив таблиці з кольоровими малюнками писанок з різних повітів Чернігівської губернії. З вміщеного до праці вступного слова укладачки бачимо, що вона була досить добре ознайоmlена з літературою про писанки. Адже називаємо монографію українського історика Мирона Кордуби «Писанки на Галицькій Волині» (1899), праці Олени Пчілки (О. П. Косач) та Федора Вовка.

Цей напрямок досліджень Литвинової-Бартош не забувся і в сьогодні. На науково-практичній конференції «Писанка — символ України», яка відбулася 2—7 вересня 1992 року у Києві в рамках Міжнародного з'їзду писанкарів, Т. Осадца (США) оцінила внесок нашої землячки в це унікальне українське мистецтво. І висловила припущення, що «стимулом до праці Литвинової був альбом Ольги Косач», тобто її праця «Український народний орнамент» (1875), бо їх «альбоми подібні за змістом і формою».⁵

Етнограф Литвинова-Бартош вміщувала статті переважно в журналі «Киевская старина», газеті «Киевлянин». І в багатьох своїх матеріалах з документальною точністю описувала розмаїте, часом таке багате на різні несподівані випадки і звичай народне життя. Віє холодом, стає жажливо і моторошно, коли читаєш рядки з її статті «Как сажали в старину людей старых на лубок» («Киевская старина», 1885, № 6): «Людей старых, котрі не мали вже надії на життя, були обтяжливими собі й іншим, вивозили зимової пори у глухе місце і спускали в глибокий яр, а щоб при спусканні вони не могли розбитися чи затриматися на схилі, їх садовили на лубок, на якому, мов на санях, вони доковзували до дна яру». Хоча ця стаття була написана на основі спогадів мешканців села Землянки Марфи Татарихи (1787—1884), а особливо Наума Савченка (1813—1881), дехто поставився до неї з недовірою. Етнографи, історики виїхали тоді на місце, щоб перевірити наведені факти. І врешті мусили визнати: повідомлення Литвинової-Бартош не було вигадкою. Скажемо більше: в тій же «Киевской старине» 17 роками пізніше інший дослідник народного побуту Василь Милорадович сповістив, що подібним чином поводитися з немічними людьми і в інших місцях України. Ритуал примусової смерті побутовав не тільки у землі сіверян, але й у інших слов'янських племен.

В «Очерке из жизни старосветских помещиков», що з'явився друком майже сімдесять років опісля появи твору М. В. Гоголя «Старосветские помещики», Пелагея Яківна услід за славетним полтавцем намагалася передати увесь колорит життя «тех уединенных владетелей отдаленных деревень, которых в Малороссии обыкновенно называют старосветскими»⁶

Ця її праця цікава і з краєзнавчої точки зору, бо несе в собі багато фактичного матеріалу з минувшини колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії. Звертають на себе увагу ще й такі статті дослідниці «Криниця—богиня родючості сіверян» (1884), «Ще про старовинні тракти, або дороги в Південній Росії» (1883). В матеріалі «Про переселення із с. Землянки на Кубань» («Киевлянин», 1876, № 51) мовиться про те, що від 1870 року багато землянців переїхало на Кубань, в Майкопський повіт, де ними на річці Білій було засноване ціле село — станицю Шахтинську. Ось так і виникло одне з численних поселень нашої ближньої східної діаспори.

Не була Литвинова-Бартош байдужа і до фольклорних скарбів народу, деякі її записи, як-от:

В Чорторіях грім гуде,
А в Глухові дощ іде,
Землянци на ринку
Пили бояре горілку,
Частували їх дружечки
З золоті да кубочки.

знаходимо в згадуваній праці «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці...», інші — в «Сборнике материалов по малорусскому фольклору» (Чернігів, 1902) О. Н. Малинки.

Наша землячка постійно жила загальноукраїнськими суспільними інтересами, цікавилась культурним життям Отчого краю. Передплачувала чимало видань — «Современник», «Отечественные Записки», «Вестник Европы», «Искра». Журнал «Учитель» допомагав їй як народній вчительці. Саме намаганням освічувати рідний народ було викликане складання і видання нею «Азбуки для народных школ» (К., 1877). Чи не «Граматка» (Спб., 1857) Пантелеймона Куліша, уродженця сусіднього з Землянкою містечка Вороніж, стала тут поштовхом і взірцем для Литвинової-Бартош?

Вона листувалася з М. В. Лисенком, М. П. Старицьким, О. В. Марковичем. Часом до Глухова приїздили археолог М. Ф. Біляшівський; професор-історик Ніжинського ліцею князя Безбородька, голова Підготовчого на Чернігівщині Комітету до Харківського археологічного з'їзду М. М. Бережков. З ними та глухівчанами-земськими діячами П. Я. Дорошенком, П. П. Лютим Литвинова-Бартош жваво спілкувалася. Якось, від'їжджаючи з міста, Микола Біляшівський сфотографувався в садку у О. Н. Малинки з ким та Литвиновою-Бартош, П. Я. Дорошенком. Останній тоді жартував: «Зібралися разом археолог, археограф та два етнографи». ⁷ Цікаво: чи зверглася до нашого часу ця світлина? Вона б донесла до нас зображення невтомної трудівниці на ниві української етнографії.

У Глухові П. Я. Литвинова-Бартош наймала квартиру у батьків згаданого М. П. Василенка, бо мала вчити тут своїх дітей — Михайла, однолітку Миколи Василенка; Володимира. Один з її найстарших, Олександр Литвинов на початку ХХ століття займав посаду заступника голови Глухівської повітової земської управи. Це йому довелося листуватися з дружиною покійного українського письменника, невтомного збирача матеріально-духовних скарбів минувшини М. В. Шугурова (1843—1901), який заповів передати Глухову «бібліотеку, колекцію гравюр та древніх документів, які відносяться до історії місцевого краю». ⁸ Це зібрання, отримане від Н. А. Шугурової, склало основу музею в місті, ініціатором відкриття якого наприкінці свого життя виступав той же М. В. Шугуров.

1903 року журнал «Киевская старина» (№ 5) статтю «Археологический музей в Глухове» сповістив про його заснування. Як бачимо, в певній мірі до культурного життя в нашому регіоні прилучалися і діти Литвинової-Бартош.

На коханій Глухівщині, в селі Землянці, дослідниця і померла 8 вересня 1904 року. Поховали її навпроти власного будинку «під великою ялиною».

Віктор ТЕРЛЕЦЬКИЙ

Джерела та література:

1. «Етнографічний вісник», кн. 7. — К., 1928. — С. 200 — 203.
2. Автор цієї статті вмістив скорочену розповідь про П. Я. Литвинову-Бартош у своїй книзі: Віктор Терлецький. З берегів Шостки. — Суми, 1995. — С. 36 — 41.
3. П. Литвинова - Бартош. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині». — В зб.: «Матеріали до українсько - руської етнології», т. III. — Львів, 1900. — С. 170—171.
4. «Етнографічний вісник», кн. 7. — К., 1928. — С. 204 — 206.
5. Т. Осадца. Дослідники українських писанок. — В зб.: «Міжнародний з'їзд писанкарів». — К., 1993. — С. 33.
6. «Киевская старина», 1904. — № 7 — 8. — С. 176 — 212; Віктор Терлецький. З берегів Шостки. — Суми, 1995. — С. 36.
7. «Етнографічний вісник», кн. 7. К., 1928. — С. 204 — 206; В. Терлецький. Вклонімося Біляшівському — «Народна трибуна», Глухів, 1993, 6 січня.
8. В. Терлецький. Згадаймо Шугурових — «Сумщина», Суми, 1993, 4 березня; Віктор Терлецький. І знову про музей у Глухові та дещо інше — «Червовий промінь», Суми» 1993, 5 червня.